

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА ДОСТУПНІСТЬ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Досліджено динаміку розвитку правового регулювання принципу верховенства права та його впливу на доступність цивільного судочинства, вплив на такий принцип міжнародного законодавства та тенденції до удосконалення вітчизняного законодавства у цій сфері.

Ключові слова: *принципи цивільного судочинства, верховенство права, доступність цивільного судочинства.*

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 1 Конституції Україна є правовою державою, тобто державою, що заснована на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, на верховенстві права, взаємній відповідальності людини і держави. Обов'язковим атрибутом такої держави є незалежна судова влада, формою здійснення якої є правосуддя, що забезпечує захист та поновлення прав і свобод людини та громадянина

Проблема правового регулювання та правозастосування принципів права є однією із найважливіших у праві. Принципи права визначають головні його ознаки, напрями подальшого розвитку, зміни і вдосконалення.

Разом із тим важливого значення набувають дослідження принципів права на галузевому рівні, а зокрема у цивільному судочинстві, яке визначає реалізацію приватного права з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів фізичних осіб, юридичних осіб, держави та інших суб'єктів.

Більшість принципів цивільного судочинства закріплені у Цивільно-процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України), тобто стали явними принципами права. Серед таких принципів чільне місце посідає принцип верховенства права, а також вплив цього принципу на доступність цивільного судочинства.

Стан дослідження. Вивченню проблем принципів права на загальнотеоретичному рівні приділяли увагу такі науковці, як С.С. Алексєєв, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, П.М. Рабінович та ін. У навчальних посібниках та наукових публікаціях А.В. Андрушко, О.В. Гетманцева, В.В. Комаров, О.В. Рожнова, С.Я. Фурси, М.Й. Ште-

фана, М.М. Ясинюка розглядалися окремі принципи цивільного судочинства, їх кількісний склад, види, класифікація.

Однак сьогодні не вирішеними є питання динаміки принципу верховенства права та доступності цивільного судочинства.

Метою статті є виявлення основних ознак фундаментального принципу цивільного судочинства, що дозволить визначити тенденції розвитку цивільного процесуального законодавства нашої держави відповідно до демократичних стандартів країн Європейського Союзу.

Виклад основних положень. Верховенство права – це фундаментальний принцип сучасного правопорядку в світі, встановленого з прийняттям Статуту ООН – документу, що заснував підґрунтя якісно новим цивілізаційним правовідносинам і сучасного світового порядку. Він відображає загальне надбання людства – ідеали свободи, демократії, права людини і поступово реалізує їх шляхом регламентації усіх суспільних відносин у контексті найвищої справедливості.

Верховенство права як принцип побудови всієї правової системи України проголошений Конституцією [1] нашої держави та багатьма іншими нормативними актами. Фактично, закріплення цього принципу демонструє прагнення нашої держави будувати свою правову систему на основі принципів, що визнаються фундаментальними для будь-якого демократичного суспільства вже впродовж кількох століть (наприклад, аналіз рішень Європейського суду з прав людини свідчить, що останній вважає наявність верховенства права хіба що не визначальною ознакою правової держави). Цей принцип, підкріплення поваги до якого, як одного із найбільших здобутків людської цивілізації, визначено ООН як завдання тисячоліття, чинить могутній вплив на розвиток всієї правової системи, а відтак – і на регулювання всіх правових відносин, що мають місце в її межах, в тому числі і приватноправових відносин за участю іноземного елемента. Окрім того, принцип верховенства права так чи інакше пов'язаний із можливістю застосування іноземного права для регулювання приватноправових відносин, із більш, ніж одним правовим порядком. І хоча цей зв'язок не досліджений у відомій нам літературі, однак ми спробуємо продемонструвати його.

Отже, верховенство права проголошено ст. 8 Конституції України, яка, хоча прямо і не розкриває його зміст, але настановує на певні його ознаки. Так, в Конституції сказано: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права». В тій же статті Основного Закону констатується той факт, що Конституція має вищу юридичну силу в держа-

ві, а її норми є нормами прямої дії. Отже, складається враження, що Конституція України пов'язує верховенство права виключно із верховною силою норм самої Конституції щодо всіх інших правових норм, які діють у суспільстві [2, с. 11].

Прикладом іншого важливого документа, що може дати відповідь на питання про зміст поняття верховенства права є Статут Ради Європи [3]. В ст. 3 цього документа, до якого Україна приєдналась 31 жовтня 1995 р., закріплено, що «кожний член Ради Європи обов'язково має визначити принципи верховенства права». Проте Статут також не дає чіткого визначення цього принципу, лише саме формулювання та зміст статті наводять на думку про те, що верховенство права нерозривно пов'язане із правами людини, а також із принципами, які є в основі створення Ради Європи. Цими принципами відповідно до Преамбули є справедливість, демократія, прогрес тощо.

Найбільш широке визначення змісту поняття верховенства права подано в Плані дій «Україна – Європейський Союз: Європейська політика сусідства», схваленому Кабінетом Міністрів України 12 лютого 2005 року [4]. В цьому акті верховенство права пов'язується із а) ефективною та стабільною діяльністю органів, що забезпечують демократію та права людини; б) проведенням судової та правової реформ; в) боротьбою із корупцією; г) розвитком громадянського суспільства та ЗМІ тощо.

Всі ці документи, не називаючи безпосередньо чим є принцип верховенства права, тим не менше, окреслюючи зміст такого поняття, пов'язують його із розвитком публічно-правових інститутів, таких як державне забезпечення прав людини або верховенство норм Конституції чи реформування прокуратури. Неможливо, щоб, стосуючись такої значної кількості фундаментальних суспільних проблем, принцип верховенства права не стосувався розвитку приватноправових інститутів, а отже і не впливав на можливості застосування іноземного права. І хоча у Плані дій «Україна – Європейський Союз» згадується про те, що забезпечення верховенства права пов'язано з розвитком цивільного та цивільного-процесуального законодавства, проте видається, що вплив принципу верховенства права на досліджувану нами проблематику все ж є досить значним [5, с. 24].

В наукових колах також сьогодні, на жаль, ще не утвердилась єдина концепція розуміння того, чим же є верховенство права [6, с. 67]. Є чотири основні підходи до розуміння принципу верховенства права:

- перший – це ототожнення принципу верховенства права з традиційним для радянського правознавства принципом верховенства закону у вузькому його розумінні;
- другий – це ототожнення верховенства права із верховенством розуму і справедливості;
- третій – це розуміння верховенства права як верховенства закону в широкому значенні, тобто як верховенства всіх нормативно-правових актів;
- четвертий – це пріоритет загальноvizначених принципів і норм міжнародного права перед національним законодавством.

Отже, полеміка між прихильниками того чи іншого підходу до розуміння верховенства права досить часто є надзвичайно гострою, причому вважається, що кожен із цих підходів виключає інші. На наш погляд, така постановка проблеми не є правильною, оскільки кожен із них, хоча і по-різному, але визначає грані одного і того ж явища, яке, будучи загальним принципом побудови правової системи, що складається із галузей принципово різних за сферою та способом правового регулювання, просто не може у кожному випадку виявлятися абсолютно однаково.

Так, наприклад, у кримінальному праві верховенство права виявляється у формі верховенства закону, адже лише законом може бути передбачено склад злочину, за вчинення якого особу може бути притягнуто до кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 Кримінального кодексу України [7]). І водночас, що стосується Конституції, то щодо її дії виявом верховенства права є верховенство її норм.

Можемо констатувати, що досить часто в процесі дослідження проблем верховенства права звертають увагу на питання, пов'язані зі сферою публічного права (найперше конституційного права), проте набагато менше уваги приділяють проблемам впровадження верховенства права у сфері приватного права. А оскільки саме дія принципу верховенства права обумовлює необхідність глибокого усвідомлення міри саморозвитку права як явища недержавного походження і міри його зв'язку із державою, то, своєю чергою, приватне право дає можливість простежити це чи не найкраще. Верховенство права передбачає належний рівень оптимального співвідношення і взаємозв'язку інтересів особи, суспільства і держави, розмежування і – головне – взаємодії публічно-правових та приватноправових засад регулювання суспільних відносин. Має бути встановлений баланс взаємодії принципів і норм публічного і приватного права. Отже, принцип верховен-

ства права впливає не лише на публічно-правову, а й на приватноправову сферу. Так ми можемо спробувати простежити його взаємозв'язок із проблемою застосування іноземного права для регулювання приватних відносин за участю іноземного елемента.

Прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України, ратифікація Україною 17 липня 1997 р. Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, що закріпила право кожного під час вирішення спору щодо його цивільних прав і обов'язків на справедливий і відкритий розгляд протягом розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом (ч. 1 ст. 6 Конвенції), порушили проблему доступу громадян до правосуддя як актуальну.

Даючи визначення принципу доступності правосуддя, автори пов'язували його або з забезпеченою державою можливістю будь-якої заінтересованої особи звернутися в порядку, встановленому цивільним процесуальним законом, до суду за захистом своїх прав і інтересів та відстоювати їх у судовому процесі, або з широкими і різноманітними процесуальними гарантіями заінтересованих осіб, які забезпечують їм реальну можливість активно брати участь у захисті прав протягом усього процесу [8, с. 22; 9, с. 41].

Однак з цим погодитися не можна. Принципи цивільного процесуального права об'єктивні, закріплюються в законі і є специфічними правовими вимогами, а не правовими можливостями або їх гарантіями на відміну від ординарних норм права. Крім того, принципами не можуть бути визнані положення, які повторюють за змістом інші принципи або на них ґрунтуються. Про доступність правосуддя можна говорити лише за умов, якщо додержуються всі принципи цивільного судочинства і особливо принципи законності, незалежності суддів і підкорення їх лише законіві, диспозитивності, змагальності, процесуального рівноправ'я, усності, гласності, національної мови судочинства та інші. На мій погляд, принципи цивільного процесуального права можна розглядати як певні гарантії доступності цивільного судочинства, а сама доступність правосуддя у цивільних справах є загальним стандартом правосуддя та в певному розумінні збігається зі справедливістю, тобто з сутністю правосуддя.

Поняття «доступність правосуддя» як таке не зустрічається ні в міжнародному, ані в національному законодавстві. Уперше воно було закріплено в резолюціях та рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи з питань забезпечення більш простого доступу громадян до ефективного правосуддя, які були розроблені на підставі ст. 6 Євро-

пейської конвенції про захист прав людини і основних свобод [10, с. 150].

Можна стверджувати, що у п. 1 ст. 6 Конвенції міститься перелік деяких ознак, що входять у поняття справедливого відправлення правосуддя. Цей пункт можна розглядати як такий, що містить загальні характеристики судових установ і загальне визначення певних параметрів, за якими можна судити про справедливість того або іншого судового розгляду, а також про доступність та справедливість самого правосуддя. Певним аналогом права на доступ до правосуддя, встановленого у ст. 6 Конвенції, є право на судовий захист, закріплене у ст. 55 Конституції України.

Оскільки всі міжнародні норми в галузі прав і свобод людини прийнято називати міжнародними стандартами, а Європейську конвенцію з прав людини – деяким «мінімальним» стандартом, можна стверджувати, що доступність правосуддя є певним міжнародним стандартом справедливого правосуддя. Дотримання цього стандарту дає можливість говорити, що діяльність суду з розгляду та вирішення справ та винесення рішень, які здійснюються органами судової влади, є правосудням і забезпечує справедливий розгляд та поновлення порушених прав.

Велике значення для розкриття поняття «доступності правосуддя» у цивільних справах мають практика та рішення Європейського суду з прав людини, які містять тлумачення положень ст. 6 Європейської конвенції.

Так, Європейський суд з прав людини у справі Голдер проти Сполученого Королівства зауважив, що було б неприпустимо, щоб ст. 6 (п. 1) Конвенції містила детальний опис гарантій, що надаються сторонам у цивільних справах і не захищала б найперше те, що дає можливість практично користуватися такими гарантіями – доступом до суду. Такі характеристики процесу, як справедливість, публічність, динамізм, позбавляються сенсу, якщо немає самого судового розгляду. В іншому рішенні, у справі Ейрі проти Ірландії Європейський суд зазначив, що фактичні перешкоди можуть порушувати Конвенцію так само, як і юридичні, та вказав, що Конвенція спрямована на те, щоб гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а права, які є ефективними й здійснюються на практиці [11, с. 39–80].

Беручи до уваги наробки всесвітнього руху «За доступ до правосуддя», практику і рішення Європейського суду з прав людини, які містять тлумачення положень ст. 6 Європейської конвенції стосовно

права на доступ до правосуддя та справедливий судовий розгляд, у процесуальному аспекті можна виділити такі структурні елементи, які входять до поняття доступності правосуддя:

– «раціональна» юрисдикція суду, яка досягається зменшенням кількості завдань, що не відносяться до здійснення правосуддя, наявністю альтернативних процедур вирішення спорів. Це сприяє, по-перше, розвантаженню судової системи і, по-друге, спрощенню у розв'язанні певних категорій спорів;

– надання судового захисту не тільки правам та інтересам окремих осіб або держави, а й групі, невизначеному колу осіб, коли захисту потребує не тільки індивідуальний інтерес громадян, на користь яких порушено справу в суді, а й об'єкт спеціального роду – певне загальне благо (цінність). Тобто визнання права громадського інтересу об'єктом судового захисту;

– можливість судового представництва та участь у процесі прокурора, органів державної влади та місцевого самоврядування у випадках, які передбачені законом з метою захисту інтересів держави або осіб, котрі за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть захистити свої права в межах функцій, які покладає на ці органи правова держава;

– належна судова процедура, яка гарантує справедливий судовий розгляд і передбачає як мінімум два основні елементи – сповіщення та слухання, тобто сповіщення всіх заінтересованих осіб про майбутній розгляд їх справи та надання можливості брати участь у провадженні;

– розумні строки розгляду цивільних справ;

– «право бідності», тобто наявність механізму, що усуває перешкоду судових витрат під час звернення до суду незможних верств населення.

Що стосується більш широкого підходу до доступності, то вона в цілому забезпечується певними організаційними, правовими та економічними умовами.

До організаційних умов, що забезпечують доступність правосуддя, можна віднести: територіальне наближення суду до населення; інформованість громадськості про місце знаходження та компетенцію суду, а також про порядок звернення до суду або ж захисту своїх інтересів у судовому розгляді; наявність достатньої кількості суддів, для яких створені належні робочі умови; застосування науково обґрунтованих нормативів навантаження суддів; раціонально організовану ро-

боту апарату суду; належне забезпечення судів оргтехнікою та всім необхідним для успішного здійснення правосуддя.

До правових умов доступності правосуддя відносяться: незалежність та безсторонність суддів, яка забезпечується додержанням принципів здійснення правосуддя тільки судом і на засадах рівності громадян перед законом і судом; незалежності суддів і підкорення їх тільки законам; обмеження юрисдикції суду лише з правомірною метою, не порушуючи сутність самого права, для зменшення кількості завдань, що не відносяться до здійснення правосуддя; справедливий судовий розгляд, що включає належну судову процедуру, додержання принципів гласності, диспозитивності, змагальності, процесуальної рівноправності сторін; зрозумілий і простий порядок судового розгляду; розумність строку судового розгляду; можливість вільного оскарження незаконних або необґрунтованих судових рішень; здійсненність рішень, ухвал і постанов суду або судді, що набули законної сили; існування особливих судових процедур і установ для розгляду окремих категорій справ; існування альтернативних способів вирішення цивільних справ з подальшим контролем за правильністю прийнятих рішень з боку судових установ.

Економічні умови доступності правосуддя включають розумні судові витрати і створення процесуального механізму для надання відстрочки, розстрочки чи часткового або повного звільнення від сплати судових витрат; надання кваліфікованої юридичної допомоги на пільгових умовах неможливим особам; існування системи контролю за розміром гонорарів адвокатів і експертів.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що сьогодні в процесі дослідження проблем верховенства права звертається підвищена увага на питання, пов'язані зі сферою публічного права, разом із тим не виправдано менше уваги приділяється проблемам впровадження верховенства права у сфері цивільного судочинства. Така позиція є недосить виправданою і потребує кореляції, оскільки саме дія принципу верховенства права обумовлює необхідність глибокого усвідомлення міри саморозвитку права як явища недержавного походження і міри його зв'язку із державою, то, своєю чергою, приватне право дає можливість простежити це чи не найкраще.

Доступність правосуддя – це певний стандарт, який відображає вимоги справедливого та ефективного судового захисту, що конкретизуються в необмеженій судовій юрисдикції, належних судових

процедурах, розумних строках і безперешкодного звернення будь-якої заінтересованої особи до суду.

У процесуальному аспекті можна виділити такі структурні елементи, які входять до поняття доступності правосуддя:

а) «раціональна» юрисдикція суду;

б) надання судового захисту не тільки правам та інтересам окремих осіб або держави, а й групі, невизначеному колу осіб;

в) можливість судового представництва та участь у процесі прокурора, органів державної влади та місцевого самоврядування;

г) належна судова процедура, яка гарантує справедливий судовий розгляд;

г) розумні строки розгляду цивільних справ;

д) наявність механізму, що усуває перешкоду судових витрат під час звернення до суду незаможних верств населення.

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

2. Рабінович П.М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького Суду / П.М. Рабінович // Адвокат. – № 2 (65). – 2006. – С. 9–11

3. Статут Ради Європи від 5 травня 1949 року // ОВУ. – 2004. – № 26. – Ст. 17332.

4. План дій «Україна – Європейський Союз». Європейська політика судівства: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 лютого 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_693

5. Козюбра М. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція / М. Козюбра // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 4. – С. 24–32.

6. Рабінович П. Конституційний принцип верховенства права / П. Рабінович // Юридический вестник. – 1997. – № 3. – С. 65–68.

7. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

8. Гурвич М.А. Принципы советского гражданского процессуального права (система и содержание) / М.А. Гурвич // Советское государство и право. – 1974. – № 12. – С. 22–24.

9. Советский гражданский процесс / под ред. проф. М.К. Треушникова. – М., 1989. – 298 с.

10. Проблеми науки гражданского процессуального права / В.В. Комаров, В.А. Бигун, В.В. Баранкова; под ред. проф. В.В. Комарова. – Х., 2002. – 346 с.

11. Европейский суд по правам человека. Избранные решения: в 2-х т. – М., 2000. – Т. 1. – 541 с.

Якимчук С.А. Принцип верховенства права и доступность гражданского судопроизводства.

Исследована динамика развития правового регулирования правопорядку и его влияния на доступность гражданского судопроизводства, влияние на такой принцип международного законодательства и тенденции к совершенствованию отечественного законодательства в этой сфере.

Ключевые слова: *принципы гражданского судопроизводства, верховенство права, доступность гражданского судопроизводства.*

Yakymchuk S.O. The principle of law and access to civil justice.

The article deals with the dynamics of the legal regulation of the principle of law and its impact on the availability of civil proceedings, the impact of such a principle of international law and the trend towards improvement of national legislation in this area.

Key words: *principles of civil justice, rule of law, access to civil justice.*

Стаття надійшла 17 лютого 2012 р.

УДК 347.19

С.В. Янголь

ПЕРЕДУМОВИ, ПІДСТАВИ ТА СПОСОБИ СТВОРЕННЯ ОБ'ЄДНАННЯ СПІВВЛАСНИКІВ БАГАТОКВАРТИРНОГО БУДИНКУ

Досліджено сучасне законодавство на предмет встановлення передумов, підстав та способів створення об'єднань (товариств, асоціацій) співвласників житлового фонду, а також особливості закріплення вказаних обставин у чинному та перспективному вітчизняному законодавстві.

Ключові слова: *передумова, підстава, спосіб, об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, асоціація, кооператив, товариство власників житла, забудовник, власність.*

Постановка проблеми. З моменту виникнення інсул (багатоквартирних житлових будинків) у Стародавньому Римі виникли передумови до розвитку так званої спільної власності на житло або кондомініуму [1, с. 141]. У зв'язку з прийняттям законодавства у сфері